

Николаев В. А. Методологические проблемы эстетики ландшафта.

Обсуждаются основные методологические положения ландшафтной эстетики: гармония и красота геосистем, факторы и структура эстетического восприятия ландшафта, принципы и методы эстетической оценки и классификации ландшафтов.

Ключевые слова: эстетическое восприятие, синестезия, гештальт, пейзаж, композиционные элементы.

Надійшла до редколегії 20.06.2013

УДК 911.53

Романчук С. П.

*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ДО ІСТОРИКО-ЛАНДШАФТНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА

Ключові слова: ландшафт, історико-ландшафтна реконструкція, Київ

Просторово-часові межі нашого дослідження охоплюють Старокиївську Гору (в літописах просто Гора) з її довкіллям та Подільську заплаву Дніпра в X-XI ст. по РХ.

Метою дослідження була реконструкція природно-антропогенних процесів і викликаних ними змін цієї території під час розбудови Києва за князювання Володимира та Ярослава. Також було приділено увагу особливостям фортифікацій Гори та гідромережі Подолу в згаданий час.

Під час роботи були використані літописні згадки про київські реалії того періоду, історичні матеріали (в т.ч. картографічні), публікації, які походять з XVII по XX ст., археологічні праці XX-XXI ст. та власні польові дослідження у складі Подільської експедиції Інституту археології НАНУ.

Звичайно, для X-XI ст. ніяких автентичних картографічних зображень досліджуваної території не існує. Перші інформативні карти походять з XVII ст. Протягом XVIII ст. і початку XIX ст. карти створюються вже на інструментальній основі і непогано відбивають реалії рельєфу і забудови часів існування Старокиївської фортеці.

За останні два століття мезорельєф Гори та її довкілля зазнав помітних змін, але в макрорельєфі не сталось суттєвих зрушень, тому сучасна ситуація може бути базовим зрізом для наступної ретроспекції.

Старокиївська Гора в наш час має майже пласку платоподібну поверхню з абсолютними відмітками понад 180 м (тобто перевищення над сучасним середнім рівнем Подолу становить біля 80 м). На топографічних картах горизонталь зі значенням 180 м відділяє цю поверхню, що простяглась з північного заходу на південний схід приблизно на 900 м, від схилів Дніпра і прилеглих ярів і балок. Від Гончарного Яру на північному заході, схилів Дніпра на північному сході, схилів сучасної Володимирської гірки на сході та яру (з умовною назвою Михайлівський) на півдні. Між сучасними вершинами Гончарного та Михайлівського ярів проходить

ISSN 0868-6939 Фізична географія та геоморфологія. – 2013. – Вип. 2(70)

умовна межа Гори, довжиною біля 400 м. Ширина поверхні Гори в районі Десятинної церкви – 300 м, біля Михайлівського монастиря – 200 м.

Улоговина верхньої частини Андріївського узвозу в північній частині Гори відділяє від неї горбисте пасмо, що простягається в північно-західному напрямку на 300 м і закінчується горбом Уздихальницею з відміткою 155 м. (навпроти Замкової гори).

Ширина схилу, що сполучає Гору й Поділ становить в середньому біля 200 м. Підніжжя схилу окреслюється горизонталлю зі значенням 110 м. Кути нахилу становлять на різних ділянках від 20 до 40°.

Сучасна територія Подолу таким чином має перепад висоти від 110 до 92 м (уріз Дніпра), а ширину – від кількох десятків метрів в районі Річкового вокзалу до 1100 м напроти Замкової гори і далі на північний захід.

Автори картографічних реконструкцій укріплень Гори від М.Максимовича і М.Закревського (середина ХІХст.) до П.Толочка (друга половина ХХ ст.) брали за основу картографічні і описові матеріали останніх етапів існування Старокиївської фортеці, цілком логічно вважаючи, що оскільки саме рельєф обумовлює (і навіть регламентує) лінії укріплень. Таким чином вали і рови Старокиївської фортеці мусять бути успадованими щодо розміщення попередніх (давньокиївських) [5, 11].

За часів Старокиївської фортеці 17-18 ст. периметр Гори являв собою суцільну лінію оборони з бастіонами, «раскатами», виводами тощо. Ця частина Старокиївської фортеці розділялась (майже в створі траси фунікулера) «поперечним» валом на дві частини (Андріївську північно-західну та Михайлівську південно-східну). Назви з'явилися на честь Андріївської церкви та Михайлівського монастиря.

Існування укріплень Андріївської частини, які охоплювали всі монументальні споруди часів Володимира і попередньої доби, дало підставу назвати цю частину Гори «містом Володимира». В останній реконструкції Михайлівська частина (Михайлівська гора) показана як окрема фортеця, відділена від «города Володимира» узвозом. Час побудови фортеці, за думкою автора реконструкції, виходить за межі ХІ ст. [11].

Оскільки ні укріплення Михайлівської гори, ні траса «поперечного» валу ніколи не досліджувались археологами, виникають сумніви щодо згаданої реконструкції [4, 11].

По-перше, «Поперечний» вал, яким обґрунтовували східну межу «міста Володимира» є продовженням великого «поперечного» валу Старокиївської фортеці, що був насипаний московським військом у ХVІІ ст. для зміцнення її оборонних якостей [1].

По-друге, важко уявити, що найвища і найбільш укріплена природою частина Гори була проігнорована будівничими «міста Володимира» і залишена як плацдарм для ворожих штурмів.

По-третє, вали «міста Ярослава» (перша половина ХІ ст.) за логікою потреб оборони повинні були змикатись з існуючими валами, а не просто з неукріпленою Горою. Припустивши, що вали «міста Ярослава» були продовжені по східному і північному краю Гори до валів «міста

Володимира», треба поміркувати, для чого треба було будувати вже у XII ст. потужні вали навколо Михайлівської гори [11], адже є археологічні свідчення, що ще в XI ст. були знесені як непотрібні укріплення, які розділяли міста Володимира і Ярослава в районі Софійських воріт [3] ?

Щодо відповідності валів XVII-XVIII ст. валів X ст. в північній частині Гори – теж є сумніви. Адже тут ще до будівництва Старокиївської фортеці велись великомасштабні земляні роботи. В багатьох публікаціях [3, 8] стверджується, що для забезпечення Київського замку від прямого артилерійського вогню під час облоги з гори Уздихальниці, яка була вищою за Замкову і могла бути гарною позицією для ворожих гармат, за наказом воєводи С. Жалкевського у 1617 р. її було зрито до сучасного рівня. Площа Уздихальниці значно зменшилась також під час прокладання Андріївського узвозу і зсувів з боку Дніпра. Тисячу років тому, під час побудови укріплень, Уздихальниця могла бути високим і широким виступом Гори, можливо укріпленим.

Згадані зсуви, а також ерозійні форми рельєфу є результатом сукупної дії природних і антропогенних чинників в умовах складної стратиграфії Гори та її довкілля. Будова Київських гір надзвичайно сприятлива для зсувних та ерозійних процесів. Це – чергування сипких водотривких пісків та водоопірних прошарків глин морського та льодовикового походження. Гора вивершується товщою ерозійно небезпечного лесу [2]. В умовах масштабного будівництва, пов'язаного з переміщенням великих мас ґрунту (закладанням ровів, будівельних котлованів, кар'єрів, підрізання схилів, прокладання узвозів і доріг) завжди спостерігається прискорена денудація схилів у вигляді зсувів, осипів, обвалів, яружних ерозійних форм. Сюди додається площинна ерозія, пов'язана з сільськогосподарською діяльністю в умовах розчленованої поверхні з переважанням схилових елементів рельєфу. Поштовхом для ерозійних процесів стає знищення природної рослинності і розпушування ґрунту оранкою. В результат навколо міста сформувалась наприкінці X – в XI ст. обширна зона живлення рідкого та твердого стоку, який по тальвегам ярів і струмків прямував у бік заплави.

Яружній ерозії сприяють техногенні форми рельєфу (рови, ескарпи, узвози). Так, вершини Гончарного та Михайлівського ярів, які були з'єднані ровом вочевидь ще в X ст., продовжували рости аж до першої половини XIX ст. Вершина Гончарного яру тоді огинала західний бастион Андріївського відділення і підходила до Софійських воріт (тепер вул. Володимирська). Михайлівський яр за картою 1837 р. вершиною виходив на Михайлівську площу, а за описами – значно далі по трасі рову [5,6]. Таке явище спостерігається на багатьох мисових городищах Середньої Наддніпрянщини.

Також в умовах ерозійно нестійких ґрунтів і бурхливого поверхневого стоку, узвози часто перетворювались в яри, а яри – в узвози. Цікаво, що на відомій карті Ушакова (1695 р.) [1] улоговина на території Михайлівського монастиря, що виходить за схили Дніпра, і яка багатьма авторами ідентифікується як початок Боричева узвозу (згаданого в літопису),

поіменовано «бояраком», тобто природною ерозійною формою, на відміну від «взвозів» в районі сучасного Андріївського. Однак, наприкінці XVII ст., як видно на згаданій карті, цей узвіз не діяв. Його траса на схилі не показана, так само як і дорога на Поділ. Можливо, узвіз був зруйнований зсувами та засипаний під час будівництва фортеці.

Як уже згадувалось, Гора, як і більшість київських горбів, з поверхні вкрита товщею лесу. Лес в сухому стані твердий, досить стійкий до навантажень і зберігає прямовисність урвищ. Так, сотні роки зберігаються прокладені в лесі печери і їх склепіння. Верхні частини схилів київських горбів являли собою прямовисні лесові уступи. Така ситуація значно підсилювала їх оборонні властивості і могла зробити зайвим будівництво валів і ровів. По-перше, дерев'яні городні або частокіл на краю уступу могли виявитись цілком достатніми, так само як в Київському замку за описами і малюнками сучасників [8]. По-друге, лесова прямовисна стінка могла не витримати ваги потужних валів. Однак, нижні частини схилів треба було позбавити лісового покриву і зробити їх незручними для підйому. Таким чином, стрімкі схили Гори з боку Дніпра і ярів могли виглядати так само як за часів Старокиївської фортеці, зображеної на карті Ушакова. Схили «земляного валу» виглядають як «підправлені» лесові урвища, а схил Гори - як осип переміщеного матеріалу. Бруствер на краю урвища – безперечно, насипний. Якщо придивитись до «калітки Михайловської», яка перекриває з боку схилу уже згаданий «боярак», то можна побачити, що виходить вона на схил значно нижче поверхні гори в нижній частині «валу» і співпадає з дном «бояраку». Тобто, «вал» фортеці, принаймні з боку Дніпра, «валом» не був. На таких схилах активно діяли ерозійні процеси, лесові уступи часом обвалювались, не припинялись і зсувні процеси. На цій ділянці 1906-1907 рр. відбулись значні зсуви, які пошкодили трасу фунікулери і садиби на Боричевім току. Таким чином, пласка поверхня Гори на протязі сотень років постійно зменшувалась, а матеріал переносився до подошви схилу в бік заплавної частини Подолу.

У X ст. заплавна частина Подолу за висотою поверхні мало відрізнялась від типових заплавних ділянок сучасної долини Дніпра (нижче рівня максимальних водопіль). До річч, висота пересічних водопіль повинна була бути нижчою за сучасну у зв'язку з високою лісистістю басейну Дніпра у той час. Існує обернений зв'язок між лісистістю басейнів і висотами повеней (ліс – регулятор стоку).

Заплавна частина Подолу заселялася, починаючи з найвищих елементів рельєфу, які тільки зрідка вкривались повенями (головним чином – це прируслові вали активних і колишніх русел). В цей час почався процес інтенсивного накопичення алювію під час повені у зв'язку зі сповільненням течії біля підтоплених і затоплених споруд, парканів та інших штучних перепон.

Пролювіальні відклади в цьому процесі відігравали зовсім незначну роль. Оскільки помірний рідкий і твердий стік зі схилів гір, русел тимчасових водотоків та струмків у X ст. формував головним чином

підосху схилів, а ближче до заплави перехоплювався давньорусловим зниженням, яке простяглося вздовж гір на південний схід. Твердий стік поступово заповнював це зниження, а вода створювала постійний водотік (літописний «Ручай» - логічне продовження Глибочиці, найбільшого з його допливів). Можливо, назва «Ручай» стосувалась всього водотоку від витоків сучасної Глибочиці до впадіння в Почайну. Треба думати, що під час повеней ця улоговина перетворювалась на рукав Почайни, яким вона й була в попередні віки (тільки постійно діючим). Почайна на той час була притерасним рукавом Дніпра північніше Подолу, і досить крутим вигином оточувала його з півночі, північного сходу і сходу.

Існування давньоруслового зниження під Горою – це прояв загальної закономірності розвитку заплави і долин великих рівнинних річок. Такі зниження, переважно заболочені і заторфовані, простежуються скрізь вздовж тераси лівого берега Дніпра і вздовж плато і терас правого.

В даному випадку стають зрозумілими деякі факти: згадка у літопису, що Дніпро (або Почайна) протікав безпосередньо біля височин; відсутність знахідок русел тимчасових і постійних водотоків в центральній частині Подолу, датованих X ст.; літописна згадка про «Ручай» та її археологічні підтвердження [9, 10]; прошарки болотного походження в будівельних котлованах у південно-східній смузі Подолу тощо.

Наступний етап розвитку території Подолу пов'язаний з вже згаданим початком активізації ерозійних процесів на рубежі X-XI ст. Для забудови схилів Гори, підосхи та схилів і дна Глибочицької балки така ситуація не була сприятливою і вимагала певних гідротехнічних заходів і ліквідації наслідків катастрофічних залпових викидів пролювію з ярів. Пролювіальні відклади відносно швидко заповнили згадану улоговину біля підніжжя гір і почали розповсюджуватись по заплаві у бік Дніпра, чергуючись з його алювіальними відкладами.

Головним джерелом (магістраллю) надходження пролювію на Поділ як і раніше була Глибочиця-Ручай, яка втративши нижню частину русла в давньорусловому зниженні, почала прокладати нове в межах Подолу. В чисто природних умовах (без забудови і втручання людини) заплава в таких випадках перекривається конусом виносу пролювіальних відкладів з «віялом» розгалужених постійних і тимчасових водотоків (аналог дельтових утворень). Але в межах уже забудованого Подолу його мешканці не могли пустити цей процес буквально на «самотік». Можна припустити, що головне (постійне) русло Глибочиці-Ручая намагались утримувати в стані магістрального каналу, коригуючи його русло і укріплюючи береги, що підтверджується археологічними даними. Підлаштовували русло під забудову і підлаштовували забудову під русло.

Під час екстремальних паводків Глибочиці-Ручая насичений зваженими частками потік переливався через укріплення берегів і розливався на значні відстані від русла, в першу чергу провулками, а іноді й через паркани. Можливо, що провулки теж були прилаштовані для регулювання потоків. Якби там не було, періодично, хоч і нерегулярно,

розливи підвищували рівень поверхні Подолу і найбільше в перших десятках метрів від головного русла, формуючи прируслові вали. Одночасне підвищення дна русла в решті-решт призводило до ситуації, коли струмок вже протікав не по найнижчих, а по найвищих каркасних лініях рельєфу. Це явище спостерігається на всіх річках, які несуть велику кількість зважених часток і береги яких укріплені дамбами. В цих випадках повені завжди небезпечні можливими катастрофічними наслідками, проривами дамб, а інколи й змінами русла.

У випадку Глибочиці-Ручая колишні заповнені відкладами і поховані русла XI-XII ст. виявлені в центральній частині Подолу у смузі від Житнього ринку до вул. Волоської.

На нашу думку, ці фрагменти русел віднесені дослідниками до безіменних струмків насправді належать до стародавньої Глибочиці-Ручая. По-перше, між Замковою горою та Щекавицею, де було виявлене таке русло в балці шириною не більше 100 м не могли паралельно протікати два водотоки. По-друге, параметри викопного русла безіменного струмка дуже близькі до описаних у другій пол. 18 ст. параметрів Глибочиці: «речка Кудрявець, она же и Канава.... Ширина оной бывает от одной сажени и до двух сажен, глубиною – на один аршин» [7, с.167].

Ці параметри русла Глибочиці роблять зрозумілою можливість штучних його змін і перенесень в давньокиївський час, а також у XVIII та XIX ст. (технічні можливості були майже однаковими). В своїй відомій праці «Давньокиївський Поділ» (1991 р.) М. Сагайдак слушно називає цей потік «Ручаєм» [10], і в картографічних реконструкціях гідрографії Подолу та на малюнках однозначно ототожнює його з сучасною Глибочицею.

Вірогідно, що смуга розвантаження твердого стоку вздовж вказаної траси повинна була бути найвищою аж до XVIII ст., коли русло Глибочиці перемістило під оборонний вал. [10]. За деякими реконструкціями це відбулось в XVII ст. [1]. В сучасній поверхні Подолу теж простежується відповідне підвищення. Найбільш виразною щодо цього на топографічних картах є горизонталь зі значенням 100 м, яка виявляє пасмоподібне підвищення, що простягнулось приблизно між вул. Хорива і Спаська від вул. Волоської в напрямку вул. Набережно-Хрещатицької.

Очевидно, що інші струмки Подолу за своїми можливостями щодо нарощування повірхні Подолу не йдуть ні в яке порівняння з Глибочицею, басейн якої перевищує 3 км². Струмок, показаний на карті Ушакова («переулок, по нем же ручей течет») з витоків біля Покровської церкви явно мав джерельне живлення, а під час сніготанення і злив не ніс великої кількості матеріалу. Він мусив існувати вже з XII ст., але був надійно «зафіксований» в провулках.

Юрківський струмок можна розглядати як дуже зменшену копію Глибочиці, який виносив занадто мало матеріалу, щоб заповнити притерасну улоговину колишньої Почайни. Тобто, використання цієї території могло бути сезонним і пов'язаним з осушувальними меліораціями.

Таким чином, відбулась диференціація заплавної частини Подолу за висотою поверхні в залежності від надходження матеріалу з боку плато. В кінцевому результаті, як показав аналіз висотних рівнів відповідних культурних шарів, пролювіальні потоки, що заливали вулиці, подвір'я і споруди, вже в XII ст. підняли поверхню значної частини Подолу вище рівні максимальних водопіль Дніпра. Це створило можливість для використання більшої частини Подолу протягом всього року, будівництва мурованих храмів і наступного його перетворення (на кілька століть) в головну частину міста.

Викладений матеріал, в зв'язку з недостатньою стратиграфічною і археологічною дослідженістю об'єкту, мають дещо концептуальний характер. Подальше накопичення інформації і новітні методи її аналізу, можливо, дозволять зробити більш обґрунтовані висновки щодо природно-антропогенних подій в стародавньому Києві.

Список літератури

1. *Алферова Г.В.* Киев во второй половине XVII века / Г. В. Алферова, В. Л. Харламов. – К. : Наукова думка, 1982. – 159 с.
2. *Барщевский Н. Е.* Геоморфология и рельефообразующие отложения района г. Киева / Барщевский Н. Е., Купраш Р. П., Швыдкий Ю. Н. - К. : Наукова думка, 1989. – 196 с.
3. *Відейко М. Ю.* Україна: Від Русі до Святої Русі / М. Ю. Відейко. – К. : Кріон, 2010. – 256 с.
4. *Кілієвич С. Р.* Археологічна карта Київського дитинця / Археологічні дослідження Стародавнього Києва / С. Р. Кілієвич. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 179-219.
5. Київ : історичний огляд (карти, ілюстрації, документи). – К. : Головна ред УРЕ, 1982. – 232 с.
6. *Маркевич А. К.* К древней топографии Киева / А. К. Маркевич // Киевская старина. – 1887. – Т. XIX. – С. 785-789.
7. Описи Київського намісництва 80-80-х років XVIII ст. : описово-статистичні джерела / [упоряд. Г. В. Болотова та ін.] – К. : Наукова думка, 1989. – 390 с.
8. *Петров С. С.* Оборонні споруди Києва X-XIX ст. в контексті історії міста і загального розвитку військово-фортифікаційної справи / С. С. Петров. – К. : Експрес-Поліграф, 2012. – 448 с.
9. Повість минулих літ. – К. : Веселка, 1989. – 223 с.
10. *Сагайдак М. А.* Давньокиївський Поділ : проблеми топографії, стратиграфії і хронології / М. А. Сагайдак. – К. : Наукова думка, 1991. – 168 с.
11. *Толочко П. П.* Історична топографія Стародавнього Києва / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1972. – 217 с.

Романчук С. П. До історико-ландшафтознавчих реконструкцій стародавнього Києва.

В результаті містобудівного і сільськогосподарського освоєння в X-XI ек.. правобережного лесового плато (в межах стародавнього Києва) відбувся вибух ерозійних процесів, а також поховання під пролювіальними відкладами первинної поверхні прилеглої заплавної частини міста – Подолу.

Ключові слова: ландшафт, історико-ландшафтна реконструкція, Київ

Romanchuk S. P. Historic and landscape reconstructions of ancient Kyiv.

As a result of urban and rural development of Right bank Loess Plateau (within the area of ancient Kyiv) in 9-10 centuries the outburst of erosion processes have happened. The ancient surface of floodplain of Podil (ancient part of Kyiv) was buried under the proluvial deposits as well.

Keywords: landscape, historic and landscape reconstruction, City of Kyiv.

Романчук С.П. К историко-ландшафтоведческим реконструкциям древнего Киева.

В результате градостроительного и сельскохозяйственного освоения в X-XI вв. правобережного лесового плато (на территории Древнего Киева) произошел взрыв

эрозионных процессов, а также погребение под пролювиальными отложениями древней поверхности прилегающей пойменной части города – Подола.

Ключевые слова: ландшафт, историко-ландшафтная, реконструкция, Киев.

Надійшла до редколегії 12.06.2013

УДК 911.53:7.01

Савицька О.В.

*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ЕСТЕТИЧНІ РЕСУРСИ МІСЬКОГО ЛАНДШАФТУ

Ключові слова: естетика ландшафту, естетичні ресурси, міське середовище, ландшафт міста

Дослідженням міста та міських ландшафтів завжди приділялася значна увага, в тому числі і українськими науковцями. Саме в містах мешкає переважна більшість населення України, саме міські території відзначаються істотними змінами практично усіх компонентів навколишнього середовища, а отже, і значною кількістю екологічних проблем, що потребують нагального вирішення. Допомогти у вирішенні цих проблем можуть дослідження міської рослинності як одного з провідних компонентів ландшафту сучасного міста. Міські зелені насадження та відкриті простори в міській забудові позитивно впливають на якість атмосферного повітря і мікрокліматичні умови міського середовища, підвищують його привабливість, сприяють збереженню біорізноманіття міських ландшафтів, забезпечують сприятливі умови для відпочинку населення. Екологічний стан міських зелених насаджень та відкритих просторів значною мірою впливає на стан ландшафтів міста загалом. Саме тому вивченню і оптимізації біотичних компонентів міських ландшафтів присвячені численні наукові праці. Однак переважна більшість дослідників акцентує свою увагу на рекреаційній функції міських зелених насаджень. Певне значення надається також природоохоронній і господарсько-економічній функціям.

При цьому практично не проводяться дослідження іщеоднієї із провідних функцій міських зелених насаджень – естетичної. Однак людина не лише фізично залежить від свого оточення, але й емоційно. Від того, які естетичні почуття ландшафт викликає у людини, наскільки їй приємно перебувати в ньому, від того, наскільки ландшафт подобається людині, суттєво залежить якість людського життя [3]. Середовище сучасних міст відзначається рядом недоліків, пов'язаних в першу чергу з його одноманітністю та втратою індивідуальності зовнішнього вигляду міст. Естетико-ландшафтознавчі дослідження допоможуть зрозуміти міський ландшафт як об'єкт естетичного сприйняття людини і використати це розуміння в практичних діях із оптимізації середовища існування сучасного суспільства.